

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим
вазирлиги**

**Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети
Тарих ва ҳуқуқ факультети**

**Давлат ва ҳуқуқ назарияси
фанидан**

Курс иши

Мавзу: Ҳозирги замон ҳуқуқий тизимлари

Бажарувчи:

Рахимова Нигора

Нукус-2012

МУНДАРИЖА

Кириш

1-Боб. Ҳуқуқ ижодкорлиги- ҳуқуқий маданият маҳсули

§1. Ҳуқуқ ижодкорлиги-ҳуқуқни яратишнинг мураккаб жараёни сифатида

§2. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг турлари

§3. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг замон, макон ва шахслар бўйича амал қилиши

2-Боб. Ҳуқуқий тарбиянинг ҳуқуқий маданият даражасин юксалтиришдаги роли

§1. Ҳуқуқий маданият даражасини юксалтиришдаги роли

§2. Ҳуқуқий тарбия-ҳуқуқий маданият даражасини юксалтиришнинг зарур шарти

Хулоса

Адабиётлар

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2010 йил 12 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузасида билдирилган муҳим амалий таклиф ва хулосалар асосида жамиятни ислох этиш, мамлакатимизни модернизация қилиш, давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш соҳасида ўтган қарийб 20 йил давомида амалга оширилган кенг қўламли улкан ишларнинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти атрофлича очиб берилди¹. Шунингдек, Юртбошимиз томонидан демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор вазифалари, қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш, суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштириш ҳамда ахборот соҳасини ислох қилиш, ахборот ва сўз эркинлигини таъминлаш, демократик бозор ислохотларини ва иқтисодиётни либераллаштиришни янада чуқурлаштириш борасида илгари сурилган қонунчилик ташаббуслари ўрин олган.

Таъкидлаш керакки, маърузада илгари сурилган аниқ мақсад ва ғоялар, амалий таклиф ва мулоҳазалар нафақат юртимизда, балки жаҳон жамоатчилигида ҳам катта қизиқиш уйғотди. Чунки маърузада ҳар томонлама чуқур асослаб берилган мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш халқимизнинг қўп асрлик давлатчилик анъаналари, бугунги ривожланган давлатлардаги илғор тажирибалар асосида ишлаб чиқилган янги бир тараққиёт концепцияси эканини бугунги ҳаётнинг ўзи исботлаб турибди.

Дарҳақиқат, мустақиллик туфайли қарийб уч минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек миллий давлатчилиги тажрибасини, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий асосларини илмий тадқиқ этиш, уни ҳар томонлама ўрганиш истиқболли вазифага айланди. Айниқса, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниш, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда инсонпарвар демократик давлат барпо этиш конституциявий принцип сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида белгилаб қўйилганлиги ушбу масаланинг нақадар долзарблигидан далолат беради.

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Президент И.Каримовнинг Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси №220 13.11.2010 й

Ҳуқуқ ижодкорлиги савияси, маданияти ва унга муносиб равишда қабул қилинадиган норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар сифати давлат ва жамиятнинг маданий ва демократик савияси қай даражада юксаклигидан гувоҳлик беради. Аслида ушбу жараёнда табиий ҳуқуқ меъёрлари ҳуқуқ ижодкорлиги воситасида норматив ҳужжатлар шаклда ифодаланади, яъни позитив (ижобий) ҳуқуққа айланади-қонуний тусни олади.

Масаланинг бу қадар долзарб қилиб қўйилаётганининг муайян сабаблари бор. Ана шундай сабаблардан энг муҳимини Юртбошимиз қуйидагича таърифлайди: «Айниқса, одамларимиз онггу тафаккури, маънавий дунёсининг замонга мос равишда ўзгариб борётганини юртимиздаги янгиланишлар жараёнининг энг муҳим белги- аломатидир, десак хато бўлмайди»¹

Моҳиятан олиб қараганда, ҳуқуқ –тартибга солувчи куч. Шунга кўра ҳуқуққа ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишнинг алоҳида тури сифатида ёндошилди. Шундан келиб чиқиб, инсон ҳуқуқларини юридик фаннинг бошланғич нуқтаси сифатида эътироф этган ҳолда: ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солиш- объектив зарурат; кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган ижтимоий нормалар тизими; ҳуқуқий нормаларнинг ахлоқий ва бошқа ижтимоий нормалардан фарқи; корпоратив нормалар, уларнинг ўзига хос хусусиятлар ва аҳамияти; ҳуқуқ нормалари ва урф-одатларнинг ўзаро нисбати; ижтимоий вазифасига кўра ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, белгилари; ҳуқуқ принциплари; давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро нисбати; ҳуқуқнинг функциялари; ҳуқуқий ва сиёсий нормалар; ҳуқуқ ва иқтисодиёт; ҳуқуқнинг ижтимоий қиммати; ҳуқуқ назарияси мактаблари; ҳуқуқнинг замонавий тушунчаси, ҳуқуқий маданиятни юксалтириш каби масалаларига этибор қаратилди.

Шу билан бирга давлат ва ҳуқуқ назариясидаги ҳуқуқ ижодкорлигининг қуйидаги умумназарий масалаларга алоҳида ўрин берилди, яъни: ҳуқуқий онг тушунчаси, тузилиши, таркибий қисмлари; ҳуқуқий тартибга солиш механизмида ҳуқуқий онгнинг аҳамияти; ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият; ҳуқуқий тарбия- ҳуқуқий маданият даражасини юксалтиришнинг зарур шарти; ижодкорлиги- ҳуқуқни яратишнинг мураккаб жараёни; норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг турлари; қонунни бажариш бўйича норматив-ҳужжатлар; норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг замон, макон ва шахс бўйича амал қилиши; норматив- ҳуқуқий ҳужжатларни кодификациялаш ва тизимга солиш; қонун чиқариш техникаси каби мавзулар кенг қамраб олинган.

¹ Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч- қудратимизга ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. 12-том. Т., «Ўзбекистон», 2004, 91-бет

Ўз навбатида, ҳуқуқ ижодкорлигининг ҳуқуқий маданият даражасин юксалтиришдаги роли муаммоларини такомиллаштиришнинг долзарблиги яна шундан иборатки, бу тизим “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” ва “ҳокимият ваколатларини юқоридан пастга ўтказиб бериш” тамойилларини амалга оширувчи асосий ҳуқуқий механизмлардан бири сифатида ҳизмат қилади.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Ҳуқуқ ижодкорлигининг ҳуқуқий маданият даражасин юксалтиришдаги роли муаммоларини ўрганиш давлатшуносликнинг энг муҳим, сермазмун хусусиятларидан биридир. Бу муаммо олимларимиз тамонидан катта қизиқиш билан ўрганилмоқда.

Бу мавзу бўйича махсус тадқиқодлар Академик Ш.З.Уразаев, профессор А.А.Аъзамхўжаев, профессор А.Х.Саидов, профессор Ҳ.Б.Бобоев, К.Норматов, профессор З.М.Исламовларнинг монография ва рисоаларида олиб борилган.

Курс ишининг предмети ҳуқуқ ижодкорлигининг ҳуқуқий маданият даражасин юксалтиришдаги роли бўлиб, уни тартибга солувчи миллий қонунчилигини ҳам назарий, ҳам давлат ва ҳуқуқ назарияси фани нуктаи назаридан ўрганишдан иборат.

Курс ишининг объекти ҳуқуқ ижодкорлигининг ҳуқуқий маданият даражасин юксалтиришдаги ролини ташкил этилишида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланади.

Курс ишининг мақсади- ҳуқуқ ижодкорлигининг ҳуқуқий маданият даражасин юксалтиришдаги роли муаммоларини ўрганиш воситасида миллий дунёвий давлатчилигимиз ривож ва ислоҳий тадрижи қонуниятларини аниқлаш, демократик тараққиётнинг истикболли стратегик йўналишлари ўлароқ юзага келган ва муқаррар назарий-амалий талаб-эҳтиёжларни қондиришга сафарбар этилган конституциявий қафолатнинг янги муаммоларининг илмий-амалий ечимини топишга интилишдан иборат.

Курс иши кириш, III боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

1- Боб. Ҳуқуқ ижодкорлиги- ҳуқуқий маданият маҳсули

§1. Ҳуқуқ ижодкорлиги-ҳуқуқни яратишнинг мураккаб жараёни сифатида

Ҳуқуқ ижодкорлиги- давлат ва ҳуқуқ назариясининг долзарб муаммоларидан биридир. Аини чоғда ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни ижодкорлиги ва ҳуқуқни шакллантириш жараёни давлат фаолиятининг мураккаб турларидан саналади. Чунки ҳуқуқ ижодкорлиги- ҳуқуқий нормаларни яратишга, уларни келажакда такомиллаштириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга йўналтирилган давлат фаолиятининг шакли ҳисобланади. Ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга соладиган, махсус, ўрнатиш бўйича расмий фаолият мақомига эга умуммажбурий нормаларнинг ягона ва мақсадга мувофиқ тизими сифатида яратиш ва ривожлантириш жараёнидир. Ҳуқуқ ижодкорлиги учун энг асосийси-янги ҳуқуқий нормаларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш саналади. Бунда, биринчи навбатда, давлат фаолиятининг белгиланган вазифалари ҳуқуқда ўз ифодасини топади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги ўз моҳиятига кўра давлат иродасини қонунга, умуммажбурий аҳамиятга молик юридик кўрсатмаларга нисбатан намоён қилишни назарда тутади. Ҳуқуқ ижодкорлиги ривожланишининг ҳозирги босқичида, энг аввало, референдум йўли билан бевосита мамлакат аҳолиси томонидан ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ёхуд давлат ва бошқа бошқарув органлари томонидан ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олувчи ҳужжатларни нашр этиш яққол намоён бўлмоқда. Баъзи мамлакатларда ҳуқуқ ижодкорлигининг шаклларида бири суд прецеденти ҳисобланади. Турли ҳуқуқ субъектлари орасида норматив мазмунга эга битимларнинг аҳамияти кундан кунга ортиб бормоқда.

Ҳуқуқ ижодкорлиги тартиб- қондасининг демократизми қонунчиликни яратишда партиялар, оммавий ҳаракатлар, тадбиркорлик тъузилмалари, фуқаролар йиғинларининг фаол иштирок этишини, уларнинг ташаббускорлигини, қонунчиликда назарда тутиладиган эркин, кенг ва ишчанлик руҳидаги муҳокамаларни талаб этади. Бироқ, бу жараён ҳуқуқ ижодкорлиги борасида қайси шаклда амалга оширилмасин, барибир давлат фаолияти, давлатнинг жамият устидан ҳукмронлик шакли экан-да, деган маънони англатмайди. Давлат ўзининг органлари орқали ҳуқуқий нормаларнинг асосий қисмини яратади. Агар бундай нормаларни нодавлат ташкилотлари эълон қилса, уларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги ваколатлари давлат томонидан белгиланади¹.

Албатта, давлат функциялари ҳақида гап кетганда, аввало, уларни амалга ошириш шакллари ҳамда улардан бири сифатида- жамиятга давлат раҳбарлиги

¹ Проблемы общей теории права и государства. М., «Норм», 2002, с. 307-308.

кўринишларидан бири бўлган ҳуқуқ ижодкорлиги ёки қонун яратувчилик иши ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Бинобарин, давлатнинг вазифаси, тури, давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш шаклларида қатъи назар, ҳуқуқ ижодкорлиги давлат томонидан амалга оширилади.

Шунинг учун ҳам «Ҳуқуқ ижодкорлиги- жамият ва давлатнинг ҳуқуқий эҳтиёжларни аниқлаш ва боҳолаш, ваколатли субъектларнинг ҳуқуқий актларини (ҳужжатларини –изоҳ бизники З.И.) белгиланган тартибда шакллантириши ва қабул қилиниши қамраб олувчи жараён»¹. Ушбу таърифда қуйидаги муҳим жиҳатларга урғу берилган: 1) ҳуқуқий тартибга солишни талаб этадиган ҳолат ёки жараёнини аниқлаш, ўрганиш ва таҳлил этиш; 2) у ёки бу ҳуқуқий актни қабул қилиш ваколатига эга бўлган органни (субъектни) аниқлаш; 3) қабул қилиниши мўлжалланаётган актнинг шаклини танлаш; 4) тегишли процедура доирасида ҳуқуқий актни тайёрлаш, қабул қилиниши ёки ўзгартириш. Албатта, санаб ўтилган бу жиҳатлар ўзаро боғлиқ ва яхлит жараёндир.

Ўз моҳиятига кўра, ҳуқуқ ижодкорлиги давлат иродасини қонун даражасига кўтариш, уни барча учун умумий мажбурий юридик қоидалар тарзида ифода этишдан иборатдир. Ҳуқуқ ижодкорлигини давлатнинг тегишли ваколатига эга бўлган турли органлари амалга оширади. Давлат ҳокимият ва бошқарув (ижро этувчи) органларининг фаолияти орқали ҳуқуқий нормаларнинг асосий мажмуини яратади»².

Ҳуқуқ ижодкорлиги давлат фаолиятининг шундай турики, унинг натижасида халқ иродаси қонун мақомига кўтарилади, ҳуқуқ нормасида, ҳуқуқнинг муайян манбаида ўз ифодасини топади.

Юқорида айтилганидек, янги ҳуқуқий нормаларни қабул қилиш билан бирга эскирган норматив- ҳуқуқий кўрсатмаларни бекор қилиш ва ўзгартириш ҳам ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятига киради. Айни пайтда ҳуқуқ ижодкорлиги савияси ва маданияти, шунга муносиб равишда қабул қилинадиган норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар сифати давлат ва жамиятнинг юксак мадания ривожини, демократиклигини даражасидан далолат беради. Табиий ҳуқуқ нормалари ҳуқуқий ижодкорлик воситасида норматив ҳужжатлар шаклига кириб, позитив (ижобий) ҳуқуққа, яъни қонун кўринишида мавжуд бўлган ҳуқуққа айланади.

¹ Қаранг: Поленина С.В. Законотворчество в Российской Федерации.-М., 1996

² Одилқориев Х., Тультеев Т., Мухамедов Ў. Икки палатали парламент. Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2004, 71-бет

Шу ўринда позитив ҳуқуқ ривожланишининг илк босқичларида икки йирик соҳа-оммавий ҳуқуқ ва шахсий ҳуқуқ аниқланганлигини қисқача баён этиб ўтишни истар эдик. Бунда «оммавий» ва «хусусий» сўзлари махсус юридик маъно касб этади, позитив ҳуқуқ давлат ҳокимияти билан боғлиқ ва шу муносабат билан оммавий хусусиятга эга бўлади. Оммавий ҳуқуқ- бу ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳокимият ва бўйсиниш тамойили негизида куриладиган марказлашув усулига асосланган позитив ҳуқуқ соҳасидир. Хусусий ҳуқуқ – бу барча субъектларнинг муносабатлари юридик жиҳатдан тенг ҳамда улар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ўрнатилиши ва амалга оширилишида ўз ирода ва манфаатлари юзасидан иштирок этишлари мумкин бўлган нормарказлашув усулига асосланган позитив ҳуқуқ соҳасидир. Бунга турли келишув муносабатлари, мулкни мерос қилиб қолдириш муносабатлари, фуқаролик, оила, меҳнат қонунчилиги орқали тартибга солинадиган бошқа муносабатлар тааллуқлидир.¹

Ҳуқуқ ижодкорлиги жараёни муайян тамойилларга асосланади. Бу тамойиллар унинг сифати ва таъсирчанлигини таъминловчи энг муҳим ғояларни ифодалайди. Қуйида уларга тўхталиб ўтамыз.

1. Ҳуқуқ ижодкорлигининг халқчиллик табиати. Ҳуқуқий бўлишга аҳд қилган давлат ўз халқи, аҳолисининг кенг қатламлари билан мустаҳкам алоқадагина қонунчилик фаолиятини йўлга қўя олиши мумкин. Ўзбекистон Президентининг таъбирича, «халқ ҳам бевосита, ҳам ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини амалга оширишда тўлиқ имкониятга эга бўлиши лозим».²

Шундай қилиб, ҳуқуқ ижодкорларининг халқчил табиати, биринчидан, қонун ижодкорлиги органлари халқ депутатлари, халқ депутатлари, халқ вакиллари (Олий Мажлис) дан иборат бўлишида; иккинчидан, ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг барча субъектлари (масалан, Олий Мажлис депутатлари, сенаторлари) ўзлари қабул қилидиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мамлакат фуқароларининг манфаатларини ифодалашларида намоён бўлади. Бу ҳуқуқ ижодкорлигига янгича ёндошувни акс эттирувчи жуда муҳим қоидалар. Юртбошимиз ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Қайси масалани олмайлик, давлат манфаати биринчи ўринда, фуқаро, шахс манфаати эса деярли ҳисобгап олинмаслиги эски

Конституцияларнинг ҳар қайси моддасида яққол кўзга ташланар эди»¹.

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қранг: Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М., «Статут», 2000, с.14-15.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 44-45-бетлар.

¹ Каримов И.А.Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 94-бет.

2. Ҳуқуқ ижодкорлиги демократизми. У Ўзбекистонда вакиллик органи бўлмиш мамлакатимиз парламенти- Олий Мажлис ўзи қонун ҳужжатини ишлаб чиқиш ва қабул қилишнинг демократик тартибида, шунингдек, ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятига фуқароларнинг кенг жалб этилишида намоён бўлади.

Республикамизда қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси амалиёти кенг тарқалган. Улар меҳнат жамоаларида, конференциялар ва семинарларда муҳокама этилади, бу ишга оммавий ахборот воситалари кенг жалб қилинади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили тўғрисида»ги Қонуни лойиҳаси муҳокамаси чоғида шундай бўлганди. Муҳокама кенг кўламда олиб борилиб, унинг мазмунига чуқур таъсир кўрсатганди. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили тўғрисида»ги Қонуни лойиҳаси муҳокама чоғида шундай бўлганди. Муҳокама кенг кўламда олиб борилиб, унинг мазмунига чуқур таъсир кўрсатганди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси қабул қилиниши чоғидаги муҳокамалар тўғрисида ҳам худди фикрларни билдириш мумкин. Уни ишлаб чиқиш ва муҳокама қилишда бутун халқ иштирок этди. Шунинг учун ҳам у том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсули бўлиб қолди. Бинобарин, «Конституция юксак сиёсий нуфуз ва олий юридик мақомга эга ҳужжат сифатида мамлакат қонунчилиги тизимида марказий ўрин тутади. У нафақат қонунчилик эҳромининг чўққисида туради, балки бутун қонунчилик мажмуанинг умуртқасини, ўзагини ташкил этади. Конституция, унинг принциплари ва барча қоидалари қонунчилик шаклланиши ҳамда ривожланиши учун йўналтирувчи аҳамият касб этади. Янада лўндароқ айтадиган бўлсак бўлсак, Конституция қонунчилиқни ривожлантиришнинг яхлит, ягона ва мукаммал ишланган стратегияси (шоҳ ўзани) сифатида майдонга чиқади... Конституция жамиятимиз ҳуқуқий ва қонунчилик тизимларининг ўзагини, таъбир жоиз бўлса, «юраги»ни ташкил этади. У жами қонунчиликнинг пойдевори, асосий манбаи ҳисобланади»¹

Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўртинчи сессиясида иккинчи ўқишда кўриб чиқилган Ўзбекистон республикаси «Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида»ги Қонуни лойиҳаси баянча маърузанинг тингланиши қонунлар лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси нақадар муҳимлигидан далолат беради.

Айни пайтда ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг демократик ифодаларидан бири Олий Мажлис муҳокамасига муқобил қонун лойиҳаларининг киритилиши бўлди.

¹ Одиқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. Т., «Шарқ», 2002, 234-235.

Шу билан бирга, энг муҳим қонун лойиҳалари умумхалқ муҳокамаси ва овоз бериш-референдумга қуйилиши мумкин. Бу- ҳуқуқ ижодкорлиги демократизмининг энг ёрқин намоён бўлишидир.

3. Ҳуқуқ ижодкорлигининг илмий моҳияти ва унинг ҳуқуқни қяллаш амалиёти билан боғлиқлиги. Бу қонун ижодкорлиги органлари ҳуқуқ нормаларини ишлаб чиқиш ва чоп этиш вақтида ижтимоий- иқтисодий аҳволни, уни ривожлантришнинг объектив эҳтиёжларини ўрганиб чиқишлари, ижтимоий муносабатларни юридик тартибга солиш зарурати ва мақсадга мувофиқлигини очиб беришлари керак, деган маънони англатади. Фақат шу асосдагина ҳуқуқ нормалари илмий асослаб берилади ҳамда юксак даражадаги таъсирчанликка эга бўлади.

Мазкур талаб жамият тубдан янгиланаётган, мамлакатимиз бозор иқтисодиёти шароитларига ўтаётган, ижтимоий ҳаётнинг сиёсий, мафкуравий, миллий, маданий ва бошқа барча соҳаслари ислоҳ қилинаётган бир пайтда, айниқса, долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу муносабат билан республикаимиз мустақилликка эришган кундан кейинги дастлабки уч йил мобайнида 200 дан ортиқ қонун, 500 дан зиёд қарор қилинди. Улар орасида Мустақиллик тўғрисидаги Декларация, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси каби ғоят муҳим ҳужжатлар ҳам бор. Агар ушбу маълумот ва рақамларни давом эттирадиган бўлсак, мамлакатимиз парламенти 1991 йилнинг август декабрь ойларида – 13 та, 1992 йил давомида-52 та, 1993 йилда- 53 та ва 1994 йилда- 22 та қонун қабул қилди. Шу чақириқда жами қонунлар сони 145 тани ташкил этиб, улардан 98 таси янги қабул қилинган қонунлар, 47 таси эса амалдаги қонунларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритувчи ҳужжатлар эди.

Мамлакатимиз ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган «адолатли демократик давлат барпо этишга қаратилган чуқурлашиб бораётган ислохотларни норматив – ҳуқуқий жиҳатдан ўз вақтида таъминлаш иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятининг асосий йўналиши бўлди. Бўлиб ўтган сессияларда иккинчи чақириқ Олий Мажлиси депутатлари 100 га яқин қонун, 300 дан зиёд қарор қабул қилдилар, 50 дан ортиқ халқаро шартнома ва битимни ратификация қилдилар, деярли 300 та қонунга 1230 га яқин ўзгартиш ва қўшимча киритдилар».

Табиийки, улар орасида иқтисодий жиҳатдан эркин бўлган корхоналар ва фукароларнинг давлат билан ўзаро муносабатлари механизмини солиқлар тизими орқали белгилаб берадиган қонун ҳужжатлари ҳам, монополистик фаолияти чеклаб қўювчи, гаров ҳуқуқини жорий этувчи, корхоналарнинг банкротлигини белгиловчи қонунлар ҳам бор. Албатта, бу каби қонун ҳужжатлари ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлди.

§2. Норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг турлари

Ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг самараси сифатида хилма-хил норматив ҳужжатлар юзага келади.

Ҳуқуқ ижодкорлари субъектларининг ҳуқуқ нормалари акс этган фармойишлари, кўрсатмалари норматив- ҳуқуқий ҳужжатлардир.

Норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар ўзига хос бир қатор хусусиятларга эга:

-улар давлат аҳамиятига молик, яъни давлат органлари. Ташкилотлар, мансабдор шахсларга норматив- ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш ҳуқуқини беради, бошқача айтганда. Уларга ҳуқуқ ижодкорлиги ваколатларини тақдим этади:

-норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамма томондан эмас, балки давлат шу ишга махсус вакил қилган муайян субъектлар томонидан қабул қилинади, бунда ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти ҳар бир субъекти ўз ваколат доирасида иш олиб боради;

-кўрсатилган ҳужжатлар муайян тартиб- қоидаларга, шунингдек, мазмун ва шакл талабларига риоя этган ҳолда қабул қилинади ва қонуний ҳужжат тусига киради;

-улар амал қилишнинг замон. Макон ва субъект чегараларига эга бўлади;

-улар ҳамиша ҳуқуқ нормаларини ўз ичига олади, бу уларга норматив, яъни умуммажбурий тус беради.

Норматив- ҳуқуқий ҳужжатларни уч асос- юридик кучи, амал қилиш соҳаси ва уларни нашр этувчи субъектлар бўйича таснифлаш мақсадга мувофиқ.

Юридик кучи бўйича олий юридик кучга эга бўлган қонун ҳужжатлари ҳамда қонунларга асосланган ва уларга зид келмайдиган ҳужжатлар- қонуности ҳужжатлари алоҳида ажратиб кўрсатилади. Қонунлардан ташқари, мутлақ барча норматив қонуности ҳужжатлари ҳисобланади.

Амал қилиш соҳаси бўйича ташқи амал қилувчи ва ички амал қилувчи ҳужжатларни ажратиш мумкин. Ташқи амал қилувчи ҳужжатлар ташкилотлар, шахсларнинг меҳнат ва хизмат фаолиятдан қатъи назар, кимларга йўналтирилган бўлса, ўша барча субъектларни қамраб олади. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «Солиқлар тўғрисида»ги ва бошқа қонунлари бунга мисол бўла олади.

Ички амал қилувчи норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар фақат муайян вазирлик ёки идора ташкилоти ёки муайян ҳудудда яшовчи субъектларгагина таллуқли бўлади. Боз устига, улар нафақат вазирликлар ва қуйи турувчи ҳуқуқ ижодкорлиги субъектлари, балки

ҳокимият ва бошқарувнинг юқори органлари томонидан ҳам қабул қилиниши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги, «Прокуратура тўғрисида»ги, «Адвокатура тўғрисида»ги қонунлари шулар жумласидандир.

Фақат муайян ҳудудда қабул қилинадиган ва маҳаллий аҳамиятга молик кўплаб фармойишлар ҳам ички амал қилувчи ҳужжатлар ҳисобланади.

Норматив- ҳукукий ҳужжатларни нашр этувчи (қабул қилувчи) субъектлар бўйича. Улар референдум, давлат ҳокимияти органлари, Президент бошқарув органлари, давлат ва нодавлат ташкилотлари мансабдор шахсларнинг ҳужжатларига бўлинади. Бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, бир орган томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар ҳам, бир неча ташкилотлар ва давлат органлари томонидан ҳамкорликда тайёрланиб, қабул қилинадиган қўшма ҳужжатлар ҳам бўлади. Ички ишлар вазирлиги билан Миллий хавфсизлик хизматининг жинойтчиликка қарши кураш бўйича қўшма буйруқлари шундай ҳужжатлар жумласига киритилиши мумкин.

Норматив- ҳукукий ҳужжатлар билан ҳуқуқ фанида ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида кенг тарқалган қонунчилик тушунчаси, бу тушунча бир хил талқин этилмаслигига қарамай, ўзаро чамбарчас боғлиқдир.

«Қонун» сўзини кўпинча давлат мажбурлов кучи билан таъминланадиган умуммажбурий қонидани белгилаш учун қўллашади. Бундай тушунишда қонун ҳуқуқ билан тенглаштирилади.

Бироқ қатъий юридик маънода қонун- алоҳида, фақат ўзигагина хос бўлган белги- аломатларига эга ҳуқуқий ҳужжатдир.

Бу белги- аломатлари нималардан иборат?

Биринчидан, қонун давлат ҳокимияти махсусфаолиятининг маҳсули сифатида яратилади. Шунинг учун ҳам қонун Ўзбекистон олий давлат вакиллик органи- Олий Мажлис ҳужжати ҳисобланади. Бутун аҳоли вакиллари қабул қиладиган қонунлар энг кўп даражада халқ манфаатларини ифодалаши боис бирламчи моҳиятга эга ҳужжатлар бўлиб, қонунларнинг бутун тизими учун асос эканлиги шундан келиб чиқади.

Иккинчидан, қонунлар энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Қонунлар ва энг аввало, Конституция воситасида конституциявий тузум асослари, фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари. Давлат тузилиши, давлат ҳокимияти ҳамда бошқарув функциялари ва ҳоказолар мустаҳкамланади. Мулкчилик турлари, солиқ сиёсати асослари, таълим ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа муҳим йўналишлари қонунлар билан белгиланади. Ҳозирги вақтда республикамызда қонуннинг роли ортиб бормокда. Бу

Ўзбекистон Республикаси Президенти нутқларида кўп марталаб таъкидланган. Жумладан, у шундай деганди: «Улуғ бобокалонимиз Амир Темур «Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади» деган сўзларни тарих саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан ёздирган эди.¹

Учинчидан, қонунлар-махсус тартибда қабул қилинган ҳужжатлар бўлиб, олий юридик кучга эга. Қонунларни қабул қилиш тартиби Конституция ва олий вакиллик давлат ҳокимияти органлари регламентлари билан белгиланади.

Қонунларнинг олий юридик кучи давлатдаги бошқа барча норматив ҳужжатлар қонунлар асосида, уларга мувофиқ равишда чиқарилиши ва бу қонунларга зид келиши мумкин эмаслигида ифодаланади. Конституциямизда қонунларнинг ўзига хос бу хусусияти махсус кўрсатиб ўтилган. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Шундай қилиб қонун- махсус тартиб асосида қонун чиқарувчи ҳокимият органи томонидан қабул қилинадиган, энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳамда олий юридик кучга эга бўлган норматив- ҳуқуқий ҳужжатдир.

§3. Норматив- ҳуқуқий ҳужжатларнинг замон, макон ва шахслар бўйича амал қилиши

Норматив- ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши- ундан кўзда тутилган юридик оқибатлар натижасидир. Норматив- ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши, яъни унинг «умри» уч мезон билан- замон, макон ва шахслар доираси билан белгиланади.

А. Норматив- ҳуқуқий ҳужжатнинг замонда амал қилиши. У норматив- ҳуқуқий ҳужжатнинг кучга кирган вақтидан то ўз кучини йўқотгунча бўлган вақт мобайнида давом этади.

Норматив- ҳуқуқий ҳужжат кучга киришининг (амалга киритилишининг) қуйидаги тартиби мавжуд:

- Ҳужжатнинг кучга кириш вақти кўпинча унга тегишли ҳужжатда- кучга киритиш ҳақидаги қарорда кўрсатилади;

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 97-бет.

- Норматив – ҳукукий ҳужжат эълон қилинган кунидан кучга киради;
- Норматив- ҳукукий ҳужжат босқичма-босқич кучга киритилади. Бунда мазкур босқичлар ё муддатлар билан ёки муайян шароитларнинг юзага келиши билан боғлиқ бўлади;
- Норматив – ҳукукий ҳужжат қабул қилинган вақтидан бошлаб кучга киради, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида, шунингдек, уни кучга киритиш ҳақидаги қарорда айтилиши мумкин;
- Норматив- ҳукукий ҳужжат имзоланган вақтидан бошлаб кучга киради, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида айтилган бўлади. Мазкур тартиб Президент, Вазирлар Маҳкамаси ҳужжатлари учун ҳосдир. Масалан, Республикамиз Президентининг кўпчилиқ фармонлари «Ушбу Фармон имзо қўйилган вақтдан бошлаб кучга киради», деган банд билан яқунланади.

Норматив - ҳукукий ҳужжат қуйидаги тартибда ўз кучини йўқотади:

- қабул қилинган муддати тугаши билан;
- назарда тутиб қабул қилинган шароит ўзгарганда (маслан, янги Конституция 1992 йил қабул қилиниши билан 1978 йилги Ўзбекистон ССР Конституцияси ўз кучини йўқотди);
- ушбу ҳужжатнинг бошқа бирҳужжат билан бекор қилиниши натижасида.

Б. Норматив- ҳукукий ҳужжатнинг маконда амал қилиши. Давлат суверенитетига мувофиқ, норматив- ҳукукий ҳужжатлар, мамлакатимиз ҳаво бўшлиғини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, унинг бутун ҳудудида амал қилади. Умуман, денгиз, дарё, ҳаво ва космик кемалар (станциялар) давлат ҳудудига тенглаштирилади.

В. Норматив – ҳукукий ҳужжатларнинг шахслар доираси) бўйича амала қилиши. Ўзбекистон республикасининг умумий хусусиятга эга норматив- ҳукукий ҳужжатлари республикамизда истиқомат қилувчи барча шахслар-давлатимиз фуқаролари, муҳожирлар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга дахлдордир.

Махсус норматив- ҳукукий ҳужжатлар фақат муайян фуқароларга нисбатангина амал қилади. Масалан, ҳарбий қонунлар фақат ҳарбий хизматчиларгагина тегишлидир.

Дипломатик дахлсизлик ҳукукига эга бўлган шахслар Ўзбекистон норматив- ҳукукий ҳужжатлари амал қилиш доирасига кирмайдилар (ва шунга биноан юридик жавобгарликка ҳам тортилмайдилар). Булар-ваколатхоналар раҳбарлари ва ваколатхона

дипломатик жамоаси аъзолари, халқаро мухзокаралар, учрашувлар ва анжуманлар делегациялари раҳбарлари ва аъзоларидир.

Бундай шахсларнинг ҳуқуқий мақомлари халқаро ҳуқуқ нормалари билан белгиланади.

2-Боб. Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий тарбиянинг ҳуқуқий маданият даражасин юксалтиришдаги роли

§1. Ҳуқуқий онгнинг ҳуқуқий маданият даражасини юксалтиришдаги роли

Ҳозирги замон ҳуқуқий онгги инқирози кўп жиҳатдан ҳуқуқий маданият савияси билан белгиланади.

Маънавий –ахлоқий ва ҳуқуқий қадриятлар тизими сифатида ҳуқуқий маданият ҳуқуқий ҳолат ривожининг эришилган даражасида, норматив ҳуқуқий ҳужжатларда, ҳуқуқий онгда ўз ифодасини топади. Уларга мувофиқ равишда қонунга итоаткор ҳаёт тарзи шаклланади ҳамда мамлакатда ҳуқуқ-тартибот режимини ўрнатувчи ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш амалга оширилади.

Шу ўринда яна бир жиҳатга эътиборни жалб этишни истардик. Ҳуқуқий маданият маданиятнинг бошқа сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний соҳалари ва тармоқлари билан ўзаро алоқада ўз таъсирини ўтказади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос мазмунида ҳам умумий маданиятга, ҳам унинг алоҳида тармоқларига доир хусусиятлар ва хоссалар, албатта, намоён бўлади. Шу ҳолат билан боғлиқ равишда барча маданиятларнинг ўзаро таъсири катта аҳамият касб этади. Ҳақиқатан ҳам демократик давлатда қонунга итоаткор ҳуқ-атворни таъминлаш учун бир вақтнинг ўзида буни ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий онг орқали амалга ошириш керак бўлади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий маданият мураккаб серқирра ҳодиса бўлиб, у, биринчи навбатда:

- Ҳуқуқий онгнинг муайян даражаси, яъни ҳуқуқий воқеаликни онгли равишда тушуниб, ўзлаштиришни;
- Умумий маданий асослар, юксак маданийлик даражаси, миллий негизлар ва манбалар, тарихий хотира, урф-одатлар ва анъаналарни;
- Аҳоли томонидан қонунларни билишнинг тегишли даражаси, ҳуқуқ нормаларига ҳурматнинг юқори даражасини, улар нуфузини;

- Ҳукукий фаолият, ҳукукий ижодкорлик, ҳуқуқни муҳофаза этиш, бошқарув ва бошқа органлар ишининг самарали усулларини;
- Фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг қонунга итоаткорлигини талаб этади.

Маданиятнинг бошқа ҳар қандай кўриниши синграи ҳукукий маданият ҳам сифат мезонлари билан баҳоланади, яъни бунда маданиятнинг юқори, ўрта ва паст даражаси ҳақида сўз юритиш мумкин. Албатта, ҳозирги вақтда республикамизда ҳукукий маданиятнинг нафақат юқори, балки ҳатто ўртача даражаси ҳақида ҳам гапириш қийин. Лекин бизда масалага жуда катта эътибор ва аҳамият бериб келинмоқда.

Ҳар бир фуқаро шахсига нисбатан олганда, ҳукукий маданият- бу ҳуқуқни билиш ва тушуниш, унинг кўрсатмаларини онгли павишда бажаришдир.

Професионал ҳукукий маданият- бу қонунлар ва қонун кучидаги ҳужжатларни, шунингдек, ҳуқуқ манбаларини чуқур, кенг қўламли ва расмийлаштирилган даражада билиш, ҳуқуқ принциплари ва ҳукукий тартибга солиш вазифаларини тўғри тушуниш, ҳукукий кўрсатмалар, қонунийлик тамойилларига қатъий ва аниқ риоя этган ҳолда ҳуқуққа ва уни қўллаш амалиётига профессионал муносабатда бўлиш, яъни ҳуқуқни юксак даражада эгаллашдир. Бироқ мамлакатимиздаги «Професионал юристларнинг ҳукукий тайёргарлигидаги жиддий камчиликлар, улар томонидан кўпинча йўл қўйилаётган ҳукукий принципсизлик, турли ҳуқуқбузарликларга нисбатан кўнгилчанлик қилиш, ишда ва ҳуқ-атворда маданият даражасининг пастлиги, давлат, жамият ва айрим фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда қонунийликни бузиш ҳоллари алоҳида ташвиш туғдирмоқда».¹

Умуман, маданият сингари мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлган ҳукукий маданият бир мамлакатнинг ҳам, шунингдек, кўплаб давлатлар ва халқлар, бутун инсоният жамиятининг ҳам энг ранг-баранг юридик тажрибасини ўзаро узвий боғлаш қобилиятига эга. Шунинг учун ҳам ҳукукий маданиятда «қайта ишланган» кўринишда ҳамиша келиб чиқиши турлича бўлган, яъни миллий, байналмилал, диний, синфий ва бошқа маданиятлар унсурлари мавжуддир. Улар орасида сўзсиз шу халқ, шу цивилизация маданияти услубининг ноёблиги устуворликка эга бўлади.

Миллий ҳукукий маданият- юридик таърифларнинг бетакрор уйғунлиги, маъноси, шаклини яратувчи бошланғич асосдир. Зеро, ҳуқуқ ижодкорлиги, энг аввало, ҳар бир муаллифнинг ички дунёси билан бевосита боғлиқ индивидуал жараёндир. Ҳуқуқ-

¹ Ҳалилов Э. Ижтимоий турмушда ҳуқукий онгнинг ўрни. Т., «Ўзбекистон», 1997, 9-10 бетлар.

ҳуқуқий қадриятлар яратувчиси бўлган халқ маънавий ижодининг маҳсули. Чунки айнан шу ҳаёт тарзи, шу цивилизациянинг кундалик амалиёти ҳуқ-атвори тартибга солиш, хилма-хил ҳаёт зиддиятларини ҳал этишнинг тегишли нормаларини дунёга келтиради. Ҳуқуқий қадриятларни яратиш бўйича ҳуқуқ ижодкорлигининг индивидуаллиги ва ноёблиги айнан шундаки, ҳуқуқий –маданий жараёнлар муайян давлатчилик. Миллий ҳуқуқ- тартибот, аниқ тарихий давр ва ўзига хос ҳуқуқий онг ҳамда шу халқ менталитети доирасида кечади.

Кейинчалик бутун инсоният мулкига айланиб, халқаро эътирофга сазовор бўлган юридик ижодиётнинг шоҳ намуналари дастлаб янги ҳуқуқий ғояларнинг ўзига хос «муаллифи» сифатида майдонга чиққан аниқ бир миллий маданият доирасида яратилгани бежиз эмас.

Қадимги Рим ҳуқуқшунослари, Рим юридик анъаналари ва амалиёти ижодий маҳсули бўлган Рим хусусий ҳуқуқи айнан шундай йўлни босиб ўтган. Рим ҳуқуқи Қадимги Рим антик маданиятининг ниҳоятда тор доирасида яратилган эди. Лекин айнан шу маданий анъаналар ноёблиги билан мустаҳкам боғланганлиги учун ҳам Рим ҳуқуқи ўзининг олий тақомилига эришди, умумэътирофига сазовор бўлган жаҳон юридик қадриятига айланди.

Бинобарин, миллий ҳуқуқий мафқурани шакллантириш ҳақида гап бораркан, жаҳон ҳуқуқий маданияти дурдоналарини тўлдириб боришнинг ушбу механизми қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратишни тақозо этади:

Биринчидан, бу- мамлакат ҳуқуқий маданияти қадриятларини ўзлаштириш, уларнинг қонуниятлари, ўзига хос хусусиятларини билишнинг зарурати ва аҳамияти билан боғлиқдир (масалан, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Амир Темур ва бошқа мутафаккир бобокалонларимизнинг асарларида бу жиҳатлар муайян даражада ифодасини топган). Бундай билимлар ўз-ўзидан умуминсоний ҳуқуқий қадриятларни тушуниш ва ўзлаштиришга замин яратади.

Иккинчидан, ҳуқуқий соҳадаги жаҳон маданияти дурдоналарини идрок этиш давлатчилик қонун чиқариш, ҳуқуқ- тартибот, қонунийлик, ҳуқуқий онг соҳаларида етарли даражада ривожланган асоснинг бўлинишини тақозо этади. Бегона намуналарда, - ҳатто улар муумбашарий қадрият бўлган ҳам, - ҳуқуқий маданиятни шунчаки «ўрганиб» бўлмайди. Бундай уринишлар қонун ҳужжатларини сиртдан жозибадор, лекин маънавий жиҳатдан бегона тузилма ва конструкциялар билан безашгагина олиб келиши мумкин.

Учинчидан, ҳуқуққа нисбатан миллийлик ва умуминсонийлик қиёсларини тўғри аниқлаб олиш хорижий ҳуқуқий материални ўзлаштиришнинг мураккаб муаммосига

илмий асосланган тарзда ёндашишга кўмаклашади. Бунда ҳуқуқни ижодий ўзлаштириш билан хорижий ҳуқуқий шаклларида кўпол равишда нусха кўчириш, сиёсий ўзлаштиришни фаркламоқ муҳимдир. Агар кўр-кўрона нусха кўчириш ҳодисаси рўй берса, у ҳолда миллий ҳуқуқий онгнинг ривожига ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, аксинча, у бундай «ўзлаштириш» оқибатида емирилиб, барбод бўла бошлайди.

Ҳуқуқий маданият миллий ва умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми сифатида ўзига нисбатан ғамхўрларча муносабатга, ўзининг минтақавий ва дунё микёсидаги, синфий, умумижтимоий миллий, умуминсоний барча таркибий қисм ва бўлақларини асрашга, уларнинг кўпайтириб борилишига муҳтождир.

Яна шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳуқуқий маданият маданиятнинг бошқа соҳа ёки тармоқлари- сиёсий, ахлоқий эстетик, диний тармоқлар билан ўзаро боғлиқликда мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос мазмунида, албатта, умуман маданиятнинг ҳам, унинг алоҳида соҳаларининг ҳам хусусиятлари ва жиҳатлари намоён бўлади. Шу муносабат билан маданият барча соҳаларининг ўзаро алоқадорлиги муҳим роль ўйнайди. Дарҳақиқат, демократик давлат шароитида шахснинг қонунга итоаткор хулқ-атворини таъминлаш ишини бир вақтнинг ўзида ҳам ахлоқий ҳам ҳуқуқий онг орқали амалга ошириш зарур бўлади. Рус ҳуқуқ назариётчиси Иван Ильич бу ҳақда образли қилиб, шундай ёзганди: «Соғлом ҳуқуқий онгга эга бўлган одам эркин ҳуқуқ субъектидир, у содиқлик, (қонунга) итоаткорликка интилади. У тақиқларига риоя эта олади; у ҳуқуқ-тартиботнинг, ўзини ўзи бошқаришнинг, армия ва давлатнинг жонли таянчидир.

Ҳуқуқий онгдан маҳрум одам ҳайвонга ўхшайди ва ўзини бўридай тутати. Фақат кўрқув туфайлигина итоаткор бўлган одам кўрқув йўқолиши билан бўрига айланади. Масъулият ва ор-номус туйғуларига эга бўлмаган одам на шахсий, на ижтимоий ўзини ўзи бошқаришга қобилиятли эмас, шунинг учун демократияга ҳам ярамайди.

Халқда соғлом ҳуқуқий онг бўлмаса, у ҳолда демократик тузум суиистимолликлар ва жиноятлар ғалваирига айланди. Бебурд ва суллоҳ одамлар сотқин бўладилар, бир-бирларининг бу камчиликларини биладилар ва бир-бирларининг айбларини яширадилар, одамлар хонлик қилиб, шундан бойлик ортттирадилар ва буни «демократия» деб айтадилар».¹

Бинобарин, ахлоқий маданиятнинг бир қисми сифатида айнан ахлоқий онг шахснинг ҳуқуқий қарашларини аниқлашга, яъни хулқ-атворнинг ҳуқуқий ёки ҳуқуққа қарши турини танлашга ёрдам беради.

¹ Ильин И.А. О грядущей России. М., 1993, с. 31-32.

Ҳукукий давлатни шакллантириш жараёнлари давом этаётган республикамаишда ҳукукий маданиятни шакллантириш муаммоларига катта эътибор бериомқда. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитларда халқимизнинг ҳукукий маданиятини ошириш бўйича ишларни ташкил этиш энг муҳим муаммолардан биридир. Бу ишни давлат замирида ҳам катта, улуг ҳуқуққа эга бўлиш деган тушунча ётишини унутмаслик лозим.

Ҳукукий маданият шахс камолатининг муайян сифат поғонасини билдиради. У ўз доирасига ғоявий савия (билим ва тафаккур маданияти, ижтимоий тажрибани таҳлил этиш ва умумлаштириш, янги ижтимоий ҳодисаларни аввалги тўпланган билимлар асосида ҳақиқийлигига бўлган ишонч) ҳамда фаол ҳуқ-атвор даражасини қамраб олади.

Шундай қилиб, бизингча, ҳукукий маданият деганда, ҳукукий билим андазалари ва унинг табиатини, ҳукукий тизим баҳосини. Шунингдек, ҳукукий хатти-ҳаракатлар соҳасини тартибга солувчи ижтимоий қадриятлар, нормалар, анъана ва андазалар мазмун - моҳиятини тушиниш керак.

Ҳукукий маданият таркибий хусусиятлари таҳлил этилганда, унинг нафақат «горизонтал» кесимини, балки жамият (ижтимоий қатламлар, миллатлар, меҳнат жамоалари тимсолида) ижтимоий гуруҳлар –(ҳам фуқаро, ҳам мансабдор шахс сифатида) шахс муносабатларидан иборат «вертикад» кесимини ҳам назарда тутиш лозим бўлади. Шу каби барча поғоналар бўйича тажрибаларга асосланган тадқиқотлар ҳозир фанда жадал олиб борилмоқда. Айни пайтда ҳукукий маданият тизими тушунчаси бир поғонадан бошқасига ўтиш жараёнида ўзгариб боради: зинапоялар бўйича тадқиқотлар қанчалик қуйига тушиб борса, аҳвол шунчалик аниқ ва батафсил аён бўлиб боради. Аксинча, бу жараён қанчалик юқори поғонага кўтарилиб борилса, тизимнинг моҳияти, маъно- мазмуни ва вазифаси шунчалик ёрқинроқ очилади. Бироқ бунда муайян бараварлаштириш, индивидуал ва гуруҳий фарқларни барҳам топтириш рўй беради.

Ҳукукий маданиятни унинг юқори поғоналарида тасвирлаш миқдорий расмийлаштирилиши учун қийинироқ кечади. Айни пайтда тузилманинг қуйи поғоналарида расмийлаштириш, математика, турли ўлчов тартиб- қоидалари фаол қўлланади. Индивидуал онг кескин ўзгаришларга учраб турган бир пайтда, ижтимоий онг, муман узоқ вақт мобайнида барқарор бўлиб қолади. Ҳукукий маданиятни жамият ҳаёти таркибий қисмларининг ривожланиш даражалари миқдорий ўзгаришларини интеграциялаш йўли билан умумий ҳолатни очиб берувчи шу жамият ҳаётининг айнан сифат ҳолати деб таърифлаш учун асос, далил ҳисобланади.

Ҳукукий маданият ўзагини, бизнинг фикримизча, икки асосий функция: 1) адаптив, яъни ижтимоийлаштириш ҳамда 2) барча ижтимоий механизмлар

таъсирчанлигининг шарти ҳисобланган фуқаролик туйғуси маданиятини шакллантириш функциялари ташкил этади.

Фуқаролик туйғуси маданияти- бу сиёсатда, ҳуқуқий соҳада фаол шахсни шакллантирувчи фикрлар хилма-хиллигига асосланган маданият бўлиб, у индивидуалларнинг фаол ва сушт ижтимоий ҳаракатларини мувозанатга келтиради. Фуқаролик жамияти мустаҳкамлиги айнани шундай вужудга келтирилади, шахсда ўз сиёсий ва ҳуқуқий азму қарорларини амалга ошириш қобилияти шаклланади, ижтимоий дахлдорлик ҳисси ривож топади.

Ҳуқуқий маданият функцияларини яхлит бирликда олиб қараш, ҳуқуқий маданият тизими тўла уйғунликдан иборат ва унда ҳамма нарсга аъло даражада тартибга солинган экан, деган тасаввурни туғдирмаслиги керак. «Ўзоқлашиш»- бутун ижтимоий-сиёсий адабиётларда кенг тарқалган бу атама, маълум бўлишича, ҳозирги жамиятда четлашиш муаммосига ҳам қўлланилса бўлади. Жамиятимизда унинг анча қисми ижтимоий ҳаётда қатнашишдан йироқлашиши кузатилмоқда. Албатта, одамлар турли сабабларга кўра, ўта андликлари туфайли, умумий сусткашлик сабабли, ниҳоят, ҳуқуқий тизимнинг амал қилишида фаол қатнашиш учун уни яхши тушунмасликлари боис ижтимоий ҳаётда фаоллик кўрсатишни рад этишлари мумкин. Бу одатий ҳол, албатта. Чунки фуқаролар ва уларнинг бирлашмалари сиёсий ҳаётда иштирок этишлари мумкин бўлса да аммо бунга мажбур эмаслар. Сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиш-эркин танлов иши.

Биз одамларнинг эскича психологиясини ўзгартириб, уларда янги ҳуқуқий онггни шакллантирмоғимиз лозим. Шундай бўлсинки, ҳар бир киши инсон экринликлари-айни вақтда муайян бурч, мажбурият ва мусъулият эканлигини чуқар ҳис этиб турсин».¹

Зотан, «Ҳуқуқ ва давлат тарихий ривожланишининг ҳар бир босқичи учун ҳуқуқ субъекти бўлмиш инсон концепцияси ва унинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари, эркинлиги ва эркисизлиги ҳақидаги тегишли тасаввурлар ҳосдир.

Инсон ҳуқуқлари - бу, энг аввало, инсоннинг ижтимоий муносабатларининг муайян соҳасидаги ҳуқуқий лаёқатини ва ҳуқуқий субъект эканлигини эътироф этишдир»¹.

Шу фикрларни эътиборга олган ҳолда иш тутиш вақтни, ҳуқуқий маданиятнинг жамият ҳаёти билан алоқаларини узвий боғлашга, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш механизмини такомиллаштиришга, маданий- сиёсий тасаввурлар ва қадриятлар, ҳуқуқий

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 119-120 бетлар.

¹ Нерсеянц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси.Т., «Адолат», 2003, 113-бет.

кўрсатмалар ҳамда ҳукукий ҳулқ-атвор ва фаолиятнинг барча жиҳатлари самарали амал қилишга йўналтирилган «Жамиятда ҳукукий маданиятни юксалтириш савиясини ошириш Миллий дастури» изчил рўёбга чиқаришни талаб этади.

«Қисқаси, кишиларимизнинг фуқароларимизнинг ҳукукий онгини, ҳукукий маданиятини юксалтириш зарурлиги ҳақида такрор такрор гапиришга тўғри келади. Бу ўринда кўп нарса раҳбарларимизга, ана шу қонун ва ҳукукларни муҳофаза қиладиган кишиларга боғлиқ. Энг муҳими, улар қонун талабларини сўзсиз бажаришда, қонунларга итоат қилишга бошқаларга ўрнак бўлишлари лозим»¹.

Бироқ ҳукукий маданият инсонга ўзидан-ўзи келмайди. Инсон ҳам, жамият ҳам, давлат ҳам юксак ҳукукий маданиятга эга бўлган шахсни тарбиялаш учун кўп куч-ғайрат сарфлашлари керак бўлади. Зеро, юксак ҳукукий маданият- демократик жамият пойдевори ҳамда ҳукукий тизим етуқлигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг, барча ижтимоий гуруҳларнинг жипслашувига кўмаклашуви, жамиятнинг яхлитлиги ҳамда батартиблигини

таъминловчи ва мустаҳкамловчи омилдир. Қонунни ҳурмат қилиш ҳукукий жамиятнинг, сиёсий ва ҳукукий тизимлар самарали фаолият кўрсатишининг асосий талабларидан бири ҳисобланади. Айни чоғда ҳукукий маданият умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, у умумий маданиятнинг шунчаки бир қисми эмас, балки унинг ўзаги, туб негизи ва асосидир. Шунинг учун ҳам ҳукукий маданиятни шакллантиришга фақат ҳукукий тарбияни амалга ошириш орқалигина эришиш мумкин бўлади.

§2. Ҳукукий тарбия- ҳукукий маданият даражасини юксалтиришнинг зарур шарти

Одамларнинг ҳукукий онги объектив ҳодиса бўлиб, у ижтимоий- иқтисодий, сиёсий, этник- рухий, мадания-тарихий ва шу каби кўплаб омиллар таъсири остида таркиб топади. Шунга қарамай, бу –ҳукуқ соҳасида одамлар онгининг шаклланиш жараёнига мақсадга йўналтирилган даражада таъсир ўтказиб бўлмайди, деган маънони англатмайди. Одамлар ҳукукий онгида мазкур билимларни ҳосил қилиш фақат махсус уюштирилган фаолият махсус уюштирилган фаолият (биринчи навбатда тарбия) жарёнидагина эмас, балки ижтимоий воқеаликнинг хилма-хил объектив омиллари таъсири остида ҳам рўёбга чиқарилади. Буларни қуйидаги мисол ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ҳукукий тарбия - бу ҳукукий тажриба алмашиш бўйича давлат, жамоат ташкилотлари, алоҳида фуқароларнинг бир мақсадга йўналтирилган фаолияти: ҳукукий

¹ Каримов И.А. Биз келагачимизни ўз қўлимиз билан қураамиз. 7-том. Т., «Ўзбекистон», 1999, 29-30 бетлар

нормаларга риоя қилиш, уларни бажариш ва бу нормалардан фойдаланишни таъминловчи муайян ижобий тасаввурлар, қарашлар, қадириятларни тушиниш, йўл-йўриқларни шакллантириш мақсадида одам онгги ва хулқ-атвориға доимий таъсир ўтказиб боришдир.

Ш.Монтескье ўз замонасидаёқ шундай деб ёзганди: «Қайси бир мамлакатга отланарканман, мен у ердаги қонунларнинг яхшилигини эмас, улар қандай амалга оширилаётганини текшириш, чунки яхши қонунлар ҳамма ерда учрайди».¹

Бозор иқтисодиётига асосланган йўл биз учун ҳуқуқий тарбия мактаби бўлиб қолиши даркор. Ҳар бир одам ўзлаштириб олиши керак бўлган муҳим сабоқ шундан иборатки, у қонун асосида яшаши ва меҳнат қилиши, қонун орқали ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя этишни ўрганиш, ўз мажбуриятларини оғишмай бажариши керак. Бошқа одамларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларига ҳурмат билан қарашни ўзганишимиз лозим. Бошқача айтганда, қонун ҳукмронлиги ҳамма ерда тантана қилиши шарт.

Ҳуқуқий тарғибот, ҳуқуқий таълим, юридик амалиёт ва ўзини ўзи тарбиялаш ҳуқуқий тарбия воситаларига киради. Юқорида кўрсатиб ўтилган барча воситаларни қяллаш асосида ҳуқуқ ҳақидаги ахборотларни етказиш, қабул қилиш, ўзгартириш ва ундан фойдаланиш ҳамда уни амалда рўёбга чиқаришни кўзда тутувчи ҳуқуқий хабардорликни амалга ошириш масалалари ётади. Бунда ўз ижтимоий мақомидан қатъи назар, ҳуқуқни билишнинг муайян мажбурий даражаси- ҳуқуқий минимум муасммоси алоҳида ўрин тутади. Ушбу йўналишда (илгари айтиб ўтилганидек) кўплаб чора-тадбирлар белгиланаётганига қарамай, ҳозирги вақтда амалдаги қонунлар тарғиботи аслида олиб борилмаяпти. Ҳуқуқий тарбияни мўлжаллаб ўтказилаётган айрим тадбирлар бетартиб, аҳолининг муайян ҳуқуқий билимларга бўлган эҳтиёжларини ҳисобга олмаган ҳолда уюштирилаётганлигига ҳам гувоҳ бўлмоқдамиз.

Шу ўринда ўтмишда фаол маърузалар воситаси билан ҳам, шунингдек, ноширлик фаолияти билан ҳам иш олиб борган бутуниттифоқ «билим» жамияти аҳоли ўртасида ҳуқуқий маърифат ишларини амалга оширишда сезиларли роль ўйнаганини эътироф этиш лозим. Фикримизча, ушбу тажрибани ўзлаштириб, ҳуқуқий билимлар тарғиботи ва аҳолини ҳуқуқий тарбиялаш бўйича ташкилот тузиш мақсадга мсувофиқ бўларди. Айниқса, ёшлар алоҳида ғамхўрлик ва тарбияга муҳтождирлар. Зеро, мафкуравий соҳадаги камчилик ва нуқсонлар, муаммоларга расмиятчилик билан муносабатда бўлиш, ёшлар тарбияси ва тақдирига лоқайдлик энг ачинарли ҳол бўлиб қолмоқда. Хўш, бу борада нималар аниқландию, нималар қилиниши керак?

¹ Монтескье Ш. Избр. Произведения. М., 1955, с. 318.

Зотан, ҳозирги амалга оширилган ўзгаришлар, жумладан, Конституциямиз ҳам муайян ҳуқуқий онгга эга бўлган кишиларга мўлжалланган. Бироқ на ҳуқуқий саводхонлик, на ҳуқуқий маданият, юқорида қайд этганимиздек, ўзидан ўзи вужудга келиб қолмайди. Демак, уни мактаб партасидан бошлаб шакллантириш зарур, яъни моҳиятан гап ҳуқуқий савод чиқаришни мактабларда, касб-хунар колледжларида, лицейларда ва бошқа ўқув юртларида ташкил этиш ҳақида бормоқда. Бинобарин, вояга етаётган авлодда тегишли ҳуқуқий эътиқодларни –ҳуқуққа, ҳуқуқий ҳодисаларга ижобий муносабатни. Ҳуқуқий билимларни доимий равишда кенгайтириб ва чуқурлаштириб бориш эҳтиёжини тарбиялаш ғоят муҳим. Шу маънода айтиш мумкинки, Конституциямизда ифодаланган давлат рамзларни боғча тарбияланувчилари ва бошланғич мактаб ўқувчилари учун қисқа-қисқа стартларда жонлантириб берган шоирлар-Ўзбекистон Қаҳрамони ва халқ шоири Абдулла Орипов, Ўзбекистон халқ шоири (марҳум) Муҳаммад Юсуф, шоир Акиф Азалпларнинг шеърлари ғоят ибратлидир.

Бундан бир неча йил олдин Тошкент шаҳар прокуратураси пойтахт мактабларида ҳуқуқий саводхонлик тўғрисидаги қонун қандай бажарилаётганлигини текшириб, сўров ўтказди. Сўровлар иштирокчиларининг сўзларига қараганда, улар паст кўрсаткичларни кутишганди. Бироқ текшириш маълумотлари уларни ларзага солди. Анкета саволларига минглаб мактаб ўқувчилари жавоб беришган. Уларнинг ярми республиканинг қайси органи қонунларни қабул қилишини нотўғри кўрсатган. Улар Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти таркибига кирувчи мустақил суверен давлат эканлигини билишмаган. Жавоб берувчиларнинг 55 фоизи республика қонунлари бўйича балоғат ёши қачон бошланишини билмаган, 26 фоизи спиртли ичимлик ёки гиёҳванд моддадан мастлик ҳолати айбни юмшатувчи сабаб бўлиши мумкин деб ҳисоблаган ва ҳоказо. Ҳуқуқ дарсларини кўпинча мутахассис бўлмаган кишилар олиб бораётган шароитда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди.

Айнан шунинг учун ҳам биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида давлатимиз раҳбари қуйидагиларни таъкидлашни зарур деб топганди: «Аҳолининг ҳуқуқий тарбиясини тубдан яхшилаш, унинг ҳуқуқий маданият даражасини ошириш, ҳуқуқий ахборотнинг кенг майдонини яратиб бериш- ҳуқуқий давлатнинг қарор топишида муҳим йўналишдир»¹.

Қисқача айтганда, фуқароларнинг ҳуқуқий тажрибасини муваффақиятли амалга ошириш учун давлат шахсининг сиёсий фаолилигини кучайтириш, унинг давлат ишларида иштирок этиши учун зарур шарт-шароитлар яратиб бериши, ошкоралик ва демократия принципларининг чинакамига амал қилишини таъминлаш, мансабдор шахслар ва давлат

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш.-давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 128- бет.

органларининг ҳарқандай кўринишидаги ҳукукбузарликларга қарши кураш олиб бориши талаб этилади.

ХУЛОСА

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳуқуқ назариясининг бу каби мавзулари янгича ёндашувлар асосида, миллий ва умуминсоний қадриятлар негизида ёритилиши мамлакатимизда олиб борилаётган демократик ҳуқуқий ислохотлар, ўзгаришларнинг яққол самарасидир. Дарҳақиқат, ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти ва ижтимоий вазифаси таҳлили ҳуқуқ фақат инсонгагина дахлдор ҳодиса эканлигини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан инсон ҳуқуқлари энг олий қадрият, айнаи чоғда бетақдор ижтимоий воқеалик саналади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, ор-номуси, шаъни, қадр-қиммати, обрў-эътибори, дахлсизлиги, ҳавфсизлигини таъминлаш, сақлаш ҳуқуқнинг энг муқаддас ва энг шарафли вазифасидир. Шу каби ёндашувлардан келиб чиқиб айтганда, инсон ҳуқуқлари ҳуқуқшунослик (юриспруденция)нинг, ҳуқуқ фанининг, қолаверса, ҳуқуқ ва давлат умумий назариясининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Шу ўринда яна бир масалага диққатни жалб этишни истардик. Ислом динида ҳуқуқ тушунчаси қандай маъно касб этади? Чунончи М.Ходурий исломга мувофиқ инсоннинг «шахсий ҳавфсизлик ҳуқуқи», «шахсий обрўни ҳурмат қилиш», «тенглик», «адолат», «биродарлик»¹ каби ўзига хос бешта «ҳуқуқ»ини санаб ўтади. Ҳуқуқ бу ўринда тақво (адолат) сифатида тушунилади.

Хуллас, ҳуқуқни эркинлик, тенглик ва адолатнинг мезони, ўлчови сифатида эътироф этиш табиий ҳолга айланиб бормоқда. Айниқса ҳуқуқ моҳиятини теранроқ англаган, идрок этган сари ҳуқуқнинг Аллоҳ инояти, неъмат, тангри эҳсони эканлигига янада чуқурроқ амин бўлмоқдамиз. Шу билан бирга, эркин, демократик ҳуқуқий давлатнинг ҳамда адолатли фуқаролик жамиятнинг ўзига хос муҳим хусусиятларидан бири ҳам ҳуқуқнинг олий даражадаги ҳукмронлигидир, ҳуқуқий бошқарилишдир. Чунки ҳуқуқий давлатда ҳамма нарса, ҳар қандай масала адолатли қонунлар, ҳуқуқий меъёрлар асосида ҳал этилади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий давлат ҳуқуқий қонун асосида яшайдиган, ҳуқуқий қонун белгилаб берган чизикдан ҳар қандай ҳолатда ҳам чиқмайдиган давлатдир. Умуман олганда, ҳуқуқ масалаларини юридик фан нуқтай назаридан чуқур ва изчил тадқиқ қила бориш, бир томондан, мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларни яратиш ва инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг кўп жиҳатдан самарали ва муқаммал бўлишини таъминласа, иккинчи томондан, ҳуқуқий

¹ Khaddury M. Human Rights in Islam // The Annals 243:77-81//Alston Ph. (ed.) Human Rights Law. N.Y. 1996.

билимли ва маданиятли, мустақиллигимизни ҳар доим астойдил асраб авайловчи, химояловчи фуқароларни, айниқса ёшларни камол топтириш имконини беради.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан дадил одимламоқда. Шунинг учун ҳам «Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтриш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш- бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг, нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарт ҳисобланади.

Эндиликда ҳаммада-бутун жамиятда, барча фуқароларда зарур ҳуқуқий онгни кўнгилдагидек шакллантириш муҳим вазифа ҳисобланади. Бироқ халқ орасида саводсизлар бўлганда ёки ҳуқуқ тушунарсиз тилда ёзилганда, қонунлар матни халққа бориб етмаганда ёки ҳуқуқнинг мазмуни ўта мураккаб чалкаш ва мужмал ифодаланганда халқ ўз ҳуқуқларини билиш имкониятидан бебаҳра қолиши, ҳаёт тарзми эса хатарли тус олиши мумкин. Чунки ҳуқуқ- ҳар бир онг-шуурли инсонга дахлдор ҳодиса. Шу боис ҳуқуқ билимга, зеҳнга ва ўзини ўзи идора қилишга бўлган қобилият ва салоҳиятга таянади. Айниқса, ривожланган ҳуқуқий онда ҳуқуқнинг объектив мазмунини аниқлаш ва тушунишга бўлган комил ишонч янада ортади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамиятини барпо этиш-устивор мақсадимиз. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси. 28.01.2010. №19.
2. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Президент И.Каримовнинг Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси №220 13.11.2010.
3. Каримов И.А. «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси». Т. «Ўзбекистон», 2010.
4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон» 2010.
5. Ўзбекистон Республикасининг «референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисидаги Конституциявий қонуни.-Т.: «Ўзбекистон», 2002.
6. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги «Судлар тўғрисида»ги қонуни. ЎзР Қонун ҳужжатлари тўплами, Т.,2000 йил декабр, 11-сон.
7. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисидаги Қонун (1995 йил 30 август). ЎзР Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 йил сентябрь, 9-сон.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий судининг регламенти. ЎзР Конституциявий судининг Ахборотномаси.-Т., «Шарқ»,1998.2-сон.
9. Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т., «Шарқ», 1997
10. Адилқориев Х. Ўзбекистон Президенти фармонлари: ҳуқуқий табиати ва ислохий роли// Истиклол йўли. Тўплам. Т., «Ўзбекистон», 1995.
11. Миллий давлатчилик, истиклол мафқураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида.-Т.: ИИБ Академияси, 1999.
12. Ҳ.Б. Бобоев, Ҳ.Т. Одилқориев.-Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалар учун. Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000.
13. Проблемы общей теории права и государства. М., «Норма», 2002.
14. Теория права и государства. М., «Зерцало», 2003.
15. Таджиханов Б.У. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизимида демократик ислохотлар. Т., ИИБ Академияси, 2005.
16. Спиридонов Л.И. Теория государства и права. Учебник, Москва, 1995